

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԱԹՆԱՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵՐ ԵՒ
ՈՒՐԻՇ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ *

ԳԼ. III.

Յնասնապահութիւնից և կաթնատնտեսութիւնից ստացած եկամուտը բարձրացնելու միջոցներ. — Կրթական հիմնարկութիւններ. — Կաթի արտահանութիւնը դէպի քաղաքները. — Իւրաքուրծութեան և պանրագործութեան կատարելագործած ձևեր. — Կապիտալիստական ձևի բացասական կողմերը. — Բնիկերութիւնների և համայնական ձևնարկութիւնների դերը տեխնիկայի և առևտրի զարգացման վերաբերմամբ. — Սիբիրիայի, Ամերիկայի և Դանիայի օրինակները:

Հոկտեմբեր ամսում Թիֆլիսում կայացած Կովկասի անասնապահների և կաթնատնտեսների ժողովների նպատակներից մէկն էլ այդ խնդրի պարզելն էր, այսինքն ի՞նչ միջոցներով կարելի է բարձրացնել ներկայումս անասնապահական ճիւղերից ստացած համեմատաբար չնչին եկամուտը: Թողնելով մի կողմ այդ ժողովներում խօսուածների մանրամասնութիւնները, առաջարկուած բոլոր միջոցները կարելի է բաժանել երկու կարգի՝ 1) ի՞նչ միջոցներով տարածել տեխնիկական գիտութիւններ և 2) ի՞նչ միջոցով բաց անել աւելի լայն շուկայ անասնապահութեան այլ և այլ մթերքների համար և դրանով բարձրացնել ստացուող մթերքների գները:

Առաջի հարցի մասին ես երկար չեմ խօսիլ, ինչն ըստ ինքեան պարզ է, որ կաթնատնտեսութեան և անասնապահութեան շահերի պաշտպանութեան համար ժողովի կողմից ընտրուած յատուկ մարմնի կազմակերպելը, շրջող մասնագէտ-պարպետների նշանակելը՝ զանազան տեխնիկական նորմուդութիւնների տարածելու համար, ինչպէս և ալպեան (լեռնային) փորձ-

նական-գիտական կայարանի բաց անելը Անդրկովկասի որ և է անասնապահական վայրում—շատ ցանկալի կը լինէր:

Բայց, մոռանալու չէ և նա, որ այդ հիմնարկութիւնները ով գիտէ դեռ երբ բացուեն. չինովիկական ձեռնարկութիւնները միշտ ունեն իրանց խոշոր թերութիւնները, որոնցից զուրկ չեն լինի և վերը նշանակուածները. միւս կողմից, անհերքելի է, որ մինչև օրս կատարուած փոփոխութիւնները կաթննաթոնտեսութեան մէջ առաջ են եկած շնորհիւ շուկայի պահանջի և մասնաւոր մարդկանց նախաձեռնութեան:

Անկասկած, այդ նախաձեռնութիւնը շուկայի լայնանալու հետ միասին կը խաղայ մեծ դեր և ապագայում: Խնդիրը, որքան, զալիս է նրան, թէ ընչ ձեռնարկութիւն և անասնապահական ճիւղ այս րոպէիս ամենաձեռնտուն և ամենաշահաւէտն է Անդրկովկասում:

Կաթի վաճառումը այդ տեսակէտից արժանի է լուրջ ուշադրութեան:

Թիֆլիսում (ինչպէս և միւս քաղաքներում) կաթի պուղը ծախուում է 2—1¹/₂—և ամենացածր 120 ռուբլով:

Նոյն կաթը Կովկասի զանազան անկիւններում գնահատուում է 40—60 կոպ.: Անկասկած, այն բոլոր արօտ և խոտհարք ունեցող լեռնային գիւղերը, որոնք 5—15 վերստի վրայ են, երկաթուղիներից, լաւ շահ կարող են ստանալ, եթէ զբաղուէին կաթի արտահանութեամբ դէպի քաղաքները:

Փոխադրութիւնը այդ դէպքում (հաշուելով և յատուկ մետաղեայ ամանները, և սառուցի պահելը, և երկաթուղու ծախքերը, և կորուստը) կը նստէր բաւականին արժան և ամեն մի պուղ կաթը կը տար դրանով զբաղուողին 20—30 կոպէկ ներկայիցս աւել:

Նամանաւանդ ասածիս իրադրծուելը հնչտանում է նրանով, որ երկաթուղու վարչութիւնը կաթնեղէն և մրգեղէն փոխադրելու համար իր գնացքների մէջ մտցրած է յատուկ վագոններ, որոնք ձմեռը տաքացուում են իսկ ամառը սառցուում: Բացի այդ, շուտ փշանող մթերքները երկաթուղին տանում է մարդատար գնացքների հետ, փոխադրութեան վարձը վերցնելով ապրանքատար գնացքի հաշուով:

Ուշադրութեան արժանի է այս հարցի վերաբերմամբ և նա, որ այս դէպքում կաթ արտահանող գիւղերին և մասնաւոր անձանց աւելի ձեռնտու կը լինի պահել շատ կաթ տուող, թէկուզ աւելի մեծ արժէք ունեցող կովեր: Ակադեմիկոս Միւրդենշորֆ *) հաշուած է որ 1000 ֆունտ (25 պուղ.) քաշ ունեցող

*) Боталинъ, Справочная книга русского сельского хозяйства.

լաւ կովը տալիս է մինչև 5000 ֆ. կաթ, սպառելով օրական 30-ական ֆ. ամենալաւ խոտ, կամ տարին 10,950 ֆ.:

Մի ֆունտ կաթ արտադրելու համար այս տեսակ կովը սպառում է ուրեմն 2 ֆ. խոտ: Այն ինչ փորձերը ցոյց են տուած, որ ամենալաւ կովերը 1 ֆ. կաթ տալու համար ուտում են միայն $1\frac{1}{2}$ ֆ. խոտ, իսկ վատ կովերը—մինչև 4 ֆունտ: Վախենալ, որ քաղաքները մեծ քանակութեամբ կաթ բերելով, կաթի գինը կ'ընկնի եւ այդ ճիւղը անձեռնտու կը դառնայ—սխալ է:

Թիֆլիս քաղաքի քիմիական լաբորատորիայի քննութիւններից երևում է, որ ծախսուող կաթի մեծ մասը խարդախուած է զոսնադան անփնաւ եւ վնասակար նիւթերով (ալիւր, կաւիճ, ջուր, սալիցիլի եւ այլն). թէ ինչ աստիճանի է հասնում կաթի կեղծելը Թիֆլիսում—մենք ճշտօրէն չը գիտենք, բայց Մոսկովայում պրոֆ. Էրիսմանի *) հաշուով իւղի քանակութիւնը, իսկական կաթի 416 0/0-ի տեղ, շուկայում իջնում էր պատին 377 0/0-ի, ուտիսին 256 0/0-ի, մանր խանութներում 245 0/0-ի, Խիտրովի հրապարակում 064 0/0-ի եւ այլն:

Ահա ինչու, երբ մի ոմն Ձիչկին կաթի առևտուրը Մոսկովայում դրեց լայն, բայց աղին հողի վրայ, կաթի գինը այնտեղ չիջաւ, իսկ սպառումը մի քանի տարում աւելացաւ երկու անգամ: Նոյնն է եւ Կովկասի քաղաքներում: Վախենալով կեղծիքից շատերը կամ չեն գործածում կաթը, կամ գործ են ածում շատ փոքր չափով: Ինչ որ համոզմունք կայացաւ որ այս կամ այն գիւղերը, ընկերութիւնները, ֆերմաները ծախում են անարատ կաթ—կաթի պահանջը կը բարձրանայ առանց ազդելու գների վրայ, կամ նոյն իսկ բարձրացնելով վերջիններս...

Սրան կը նպաստէ եւ այն հանգամանքը, որ կաթի կեղծելու գէշ կոտուելու համար ներկայումս մշակում են յատուկ պաշտօնական միջոցներ:

Առայժմ եւ չեմ ուզում խօսել նրա մասին, որ երկաթուղուց հետո վայրերը կարող են կաթը արտահանել կամ նւթարկելով նրան պատերիդացիայի (մինչև 600 տաքացնելու), կամ թանձրացնելով (մինչև $\frac{1}{4}$) եւ յատուկ կողովներում փակելով:

Երկրորդ ճիւղը, որ մեծ ապագայ է խոստանում Կովկասում—դա չիլէյցարական եւ եւրոպական այլ պանիրների պատրաստելն է: Թէն մենք չունենք մանրամասն հետազոտութիւն-

*) Молоко (Энциклопедич. словарь Эфрона).

ներ կովկասի կովի կաթի յատկութիւնների մասին, բայց մի քան արդէն պարզուած է, որ մեր կովերի կաթը ընդհանրապէս աւելի խնոտ է, աւելի իւղ է պարունակում, քան եւրոպական կովերի կաթը:

Եւրոպայում կաթը պարունակում է	. 36 ⁰ / ₀ իւղ:
Եւրոպ. Ռուսաստանում	. 42 » »
Սիբիրիայում (ամառ և ձմեռ)	. 5—6 » »
Կովկասում	. 4—6 » »

Բացի այդ, շնորհիւ երեի լեռնային ընտիր արօտների, մեր կովկասից ստացուած է այն տեսակ ընտիր պանիր, որ անկարելի է լինում ստանալ եւրոպական Ռուսաստանում: Այս պատճառով կովկասի պանիրները Ռուսաստանի շուկայում միշտ 1—2 ռուբլով աւելի են գնահատուած Ռուսաստանի պանիրներից և տարէջ տարի աւելի ու աւելի լայն ասպարէզ են քացում իրանց սպառման համար:

Թէ ինչքան շահաւէտ է պանրագործութիւնը եւրոպական ձեռով կարելի է եզրակացնել նրանից, որ կովի անքաշ, քաշուած և ոչխարի անքաշ պանիրները տեղական ձեռով պատրաստուած ժամանակ ծախուած են պուղը 3—4, 1¹/₂—3 և 4—5 ռուբլով, այն ինչ՝ նոյն քանակութեամբ կովից, նոյն քանակութեամբ ստացուած միայն եւրոպական ձեռով պատրաստուած պանիրները (չլէյցարական, հոլլանդական, բօկֆօր) արժեն 2—12, 6—8 և 15—20 ռուբլի. այսինքն, եւրոպական ձեռով պատրաստուած մթերքները երեք անգամ աւելի են գնահատուած, քան տեղական ձեռով պատրաստուածները: Դա էր պատճառը, որ գիւղատնտեսական ճիւղերից և ոչ մէկը չի կրել կովկասում (թէն շատ նեղ չրջանում) այն փոփոխութիւնը, որ կրել է պանրագործութիւնը և իւղ պատրաստելը եւրոպական ձեռով:

Պանիր և իւղ եւրոպական ձեռով պատրաստելու համար առաջի գործարանը շինած է կովկասում բարձն Ալ. Ֆ. Կուչնեբախը 1863 թուին: Կուչնեբախի օրինակով միւս տարին բացուած է և Ալեքսանդրօղիլի գերմանական կօլօնիայի համայնական գործարանը. 80-ական թուականներից, երբ կովկասի պանիրները սկսուեցին արտահանուել Ռուսաստան, եւրոպական ձեռով պատրաստուած պանրի գործարանները, կամ ինչպէս ասում են ժողովրդի մէջ, զաւօղները, ստացան մի առանձին դարկ. 1899 թուին *) պանրի գործարանների թիւը Անդրկովկասում հասնում էր 15-ի, իսկ պատրաստած պանրի քանակու-

*) Краткія свѣдѣнія о состояніи с. хоз. на Кавказѣ, Т. 1900 г.

Թիւնը—13500 պուղի, Հիմա (1901) գործարանների Թիւը հասնում է 23-ի, որոնք պատրաստում են ոչ պակաս 18,000 պ. շվէյցարական պանիր:

Ամեն մի նոր գործարան և վերջի երկու տարուայ ընթացքում պատրաստուած պանրի քանակութիւնը աւելացած է $\frac{1}{3}$ -ով (380/0):

Պանրի գործարանները կենտրոնացած են Թիֆլիսի նահանգի Բօրչալուի գաւառի լեռնային մասում (Բաջբէլիթ և Լօռի), թէև մի գործարան կայ Կարսի շրջանում և մի ուրիշը Գանձակի նահանգում: Գործարանների մեծ մասը պատկանում են շվէյցարացիներին (Բերնի կանտոնից), որոնք սկզբում եկած են Կովկաս իրրև վարսկաներ այս կամ այն արդէն գոյութիւն ունեցող գործարանը:

Վերջերս կատարելագործուած պանրագործութեամբ սկսել են պարապել և տեղացի հայերը, ռուսները, թուրքերը, վրացիք: Գործարանների մեծ մասը գտնուում են (12—24 տարով) կապալով վերցրուած ագնուականների հողերի վրայ—մի հանգամանք, որ խոշոր արդելը է հանդիսանում հողը հիմնականօրէն լաւացնելու համար (ջրելու, քարից մաքրելու, պարարտացնելու):

Գործարանները օգտուում են սեփական և վարձով վերցնող կովերի կաթով, Հին, աւելի հարուստ գործարանները ապահովուած են իրանց սեփական կովերով, նորերը կովերի $\frac{3}{4}$ — $\frac{1}{2}$ -ը վերցնում են վարձով ղանաղան տեղերից. 8, 10, 15, նոյն իսկ 18 ուռլով 4—5 ամիս պանրագործութեան շրջանի ընթացքում:

Բոլոր գործարանները ձգտում են ունենալ կարելիին չափ կաթնատու կովեր: Դրա համար նրանք բերում են կովեր Ռուսաստանից (Ղրիմի գերմանական կոլօնիաներից), բայց աւելի յաճախ գերադասում են խառնուրդով ագնուացնել տեղական ցեղերը եւրոպական ագնիւ ծագում ունեցող ցուլերի միջոցով: 40 տարուայ ընթացքում պ. Կուչնեբախին տեղական ցեղի և շվիցի ցուլերի խառնուրդից յաջողած է ստեղծել յատուկ կաթնատու ցեղ, որ իր խոշորութեամբ և կաթի առատութեամբ յետ չի եւրոպական կաթնատու ցեղերից: Կուչնեբախից վերցրուած հորթերը, մողիները, ցուլերը ագնուացնում են և միւս գործարանների անասունների ցեղը:

Այն ժամանակ երբ Կովկասի զիւղերում միջակ կովի տեւած կաթի քանակութիւնը կարելի է ընդունել 20 պուղ, պանրի գործարաններում միջակ կովը տալիս է մօտ 52 պուղ, իսկ

Կուչենբախի ընտիր կովերով գործարանում 100 պուդից ոչ պակաս:

Բոլոր գործարաններում կաթի առատ ժամանակ 4—4½ ամիս (մայիս—սեպտեմբեր) պատրաստում են պանիր, իսկ մնացած ժամանակ՝ կարագ իւզ: Կարագ պատրաստելու համար ամեն տեղ գործ են ածում սեպարատորներ և ամեն օր թարմ կաթից ստանում թարմ և քաղցր իւզ, որ մինչև քաղաք ուղարկելը (չաքաթը 1, 2 անգամ) պահում են սառնանոցներում: Պանիրը պատրաստում է կովի անքաշ թարմ կաթից. չվէյցարական (էմմենտալ անուանեալ) պանրի ձևով: Թարմ կաթը, 30—60 պուդ քանակութեամբ, մեծ տղնձէ կաթնայում մեղմ տաքացնում են և մերում մաքուր չիրդօնի մերանով (Եւրոպայից ստացուած): 1—1½ ժամից մակարդուած պանիրը մանր-մանր կտրտում են յատուկ գործիքներով, տաքացնում մօտ 20—30 րոպէ մինչև 60—70°, հանում կաթնալից (միանգամից) յատուկ գործուածքով, դնում կլոր զալիւրի մէջ և քամում: Լաւ քամուելու համար պանրի գլուխը մի քանի անգամ շուռ են տալիս և 1—2 օրուայ ընթացքում դնում ծանրութեան (յատուկ պրեսսի) տակ:

Երբ պանրի գլուխը բաւականաչափ մղւում և ամրանում է, նրա վրայ աղ են ամում և տանում առաջի տաք պահեստը. պահեստում վառարան է վառում կամ կրակ անում, որպէս զի տաքութիւնը լինի 20—25° C.: Պանիրը մնում է այդտեղ մի քանի շաբաթ, ամեն օր 2 անգամ աղւում դրսից և ենթարկւում առաջի բուռն ճեղքին: Տաք պահեստից պանիրը փոխադրում են յուրտ պահեստը, ուր նա մնում է մի քանի ամիս և նոյն իսկ տարիներ: Ենթարկուելով երկրորդ աննկատելի ճեղքին, սկզբում աղւում և սրբում են պանիրը ամեն օր, յետոյ աւելի ուշ-ուշ, շաբաթը, երկու շաբաթը մի անգամ. 10½ պուդ կովի կաթից ստացւում է 1 պուդ պանիր, որ հէնց առաջի աշնանը ծախւում է 9—13 ռուբլով:

Շվէյցարական պանրի վերն բերուած պատրաստութիւնը ընդհանուր առմամբ նման է տեղական պանիրների պատրաստութեան: Չը նայած դրան, չվէյցարական պանիրը պահանջում է այնքան մաքրութիւն, այնքան նրբութիւն մանրամասնութիւնների մէջ, որ առանց հմուտ վարպետի նա փշանում է: Ահա ինչու բոլոր գործարաններում կան շատուկ վարպետներ, որոնք եփում և աղւում են պանիրը: Վարպետների մեծ մասը Կովկասում (ինչպէս և շատ ուրիշ տեղեր) չվէյցարացիք են, որոնք մասամբ կարծես ժառանգարար են իւրացրել այդ արհեստը: Տարիների փորձառութեան շնորհիւ Կովկասի գործա-

բաններից մի քանիսում կան և տեղացի վարպետներ (թուրք, առև, վրացի)։ Յամենայն դեպս, նոր գործարանների համար անհրաժեշտ պիտի համարել հմուտ վարպետի ներկայութիւնը։ Վարպետին տուած ուճիկը (600—1000 ա.) կրկնակի կը վարձատրուի նրա տուած օգտով։ Որ պանրագործութիւնը կատարելագործուած ձևով, չընայած իր մի քանի աւելորդ ծախսերի, ձեռնառւ է կովկասում, երևում է պ. Նիզիգէրի գործարանի հաշուից, որը ևս աւելորդ չեմ համարում այստեղ բերել։

80-ական թուականներին պ. Նիզիգէրը ծառայում էր իրրի վարպետ Կուչկերախի մօտ 350 ա. ուճիկով։ Տեսնելով ինչքան այդ ճիւղը արդիւնաւէտ է, 1884-ից նա սկսեց իր սեփական գործը և հիմա կարող է համարուել ապահով, նոյն իսկ հարուստ մարդ։ 1899—1900 թուականներին նա վարձում էր 1500 դ. հող (արօտ և խոտհարք, վճարելով 2500 ա.), կթում էր 250 և 320 կով, ունէր բացի այդ մօտ 150 սուբաշ անասուն, մօտ 10 ձի, 15 խոզ (տան համար) սեփական շինութիւնների հետ միասին։

Նրա սեփականութեան արժէքի չափը համեմատ էր.

1) Շինութիւնների (ապրելու տուն, կաթնատուն, ակսու 400 սպր. համար)	20,000 ա.
2) Անասուններ (320 կով 40 սուբուլ, 150 սուբաշ 25 ա., ձիեր	17,250 »
3) Կաթսա և այլ գործիքներ	1,000 »
Ընդամենը	38,250 »

Նիզիգէրի տարեկան եկամուտը և ծախքերը կազմում էին. եկամուտ.

Պանիր 710—1000 պ., 11—12 սուբուլ օղուղը—	7,810—12,000 ա.
Իւղ 200—150 » 17 » »	3,400—2,550 »
Աւելացած, ծախուած, մորթուած անասուններ	3,000—2,450 »
Ընդամենը	14,200—17,000 »

Միջին թուով 156 հազ. ուրլի։

Ծախքեր.

Հողավարձ	2,500 ա.
Վարպետին և մշտական բանուորներին	1,200 »
Հովիւներին (20 հողի, 100-ական ա.)	2,000 »
Կով կթողներին (ամառը 35 կին, ձմեռը 15)	400 »
Խոտի պատրաստութեան ծախս—մշակիւններին, նրանց անունը	5,600 »
Վառելիք և այլ մանր ծախքեր	300 »
Ընդամենը	12,000 »

Զուտ արդիւնք ստացւում է 3600 ռուբլի, որ կազմում է կապիտալի մօտ 100/0:

Եթէ ասածիս վրայ աւելացնել և այն որ մի քանի գործարաններ սկսել են իրանց խոտհարքները ջրել, աղբել, քարից մաքրել, լաւացրել են պանրագործութեան տեխնիկան,—անկարելի կը լինի ուրանալ, որ չվէյցարական պանրագործութիւնը ունի ահազին նշանակութիւն երկրի համար: Բայց ամենագլխաւորը ի հարկէ անասնապահութիւնից ստացուած եկամուտի աւելանալն է:

Կատարելագործուած պանրի ու իւղի պատրաստելը պանրի գինը բարձրացնում է 2—4 ռուբլուց մինչև 10—12, իւղինը 8—10-ից մինչև 13—18, իսկ միջակ կովի տուած եկամուտը 15—20-ից մինչև 35—40 ռուբլին:

Զարմանալի է, որ այս պայմաններում չվէյցարացի հասարակ պանրագործներն ու չօբանները 10—20 տարուայ ընթացքում դիզում են տասնեակ հազարներ:

Դժբախտաբար պանրի ու իւղի պատրաստելը կատարելագործուած ձևով ու խոշոր ծաւալով ներկայ պայմաններում ունի և իր բացասական կողմերը: Լինելով այն տեսակ ճիւղ, որ տալիս է խոշոր եկամուտ, բայց որի մասին սեղացի ազդաբնակութիւնը չունի գաղափար—չվէյցարական պանրագործութիւնը հանդիսանում է նոր միջոց հարուստների ու գիտունների ձեռքին կեղեքելու ու ճնշելու համար տգէտ և ազքատ ժողովուրդը: Առաջարկելով հողատէրերին աւելի ձեռնտու պայմաններ, «զալօղչիկները» հեռացնում են հողից գիւղացի ազդաբնակութիւնը, ցորենի ու գարու արտերի սեղ ըուսցնում են խոտ. հասնում են այն հետեանքին, որ միևնոյն տարածութեան վրայ աղբում է աւելի քիչ մարդ, թէև աւելի շատ կով: Վերը յիշուած Նիդիդէրի գործարանի տեղը 80-ական թուականներին դառնում էր Փոքր-Ղամարլու գիւղը, որի մէջ ապրում էին 24 ընտանիք թուրքեր (մօտ 100—120 հոգուց բաղկացած): Այդ ընտանիքներից ամեն մէկը պահում էր տաւար, ունէր լծկան. գիւղի ոչխարի հօտը հասնում էր մի քանի հարիւրի. ամեն ընտանիք վարում էր ազատ, ապահով կեանք, անասնապահութեան հետ միասին անելով և մի քանի օրավար ցանքս: Երբ Նիդիդէրը վարձեց Փոքր-Ղամարլուի հողերը և սկսեց իր գործարանը, կարճ դիմագրութիւնից յետոյ, գիւղացիք կտաւց-կտաւց ստիպուած էին յետ քաշուել, կրճատել իրանց անտեսութիւնը, իսկ յետոյ և բոլորովին թողնել հողագործութիւնը և հայրենի գիւղը: 80-ական թուականներին Ղամարլուում ապրում էր 24 անկախ ընտանիք 100—120 հոգուց. 88 թուին մնացել էր միայն 12 ըն-

տանիք (50 հոգի), որոնցից շատերը չունէին ոչ կով, ոչ ձի, ոչ եղը 1900-ին տեղացիներից մնացել էին միայն 6 ընտանիք, որոնք 2 կովից աւել իրաւունք չունէին պահելու Տղամարդիկ նիդիգէրի հովիւներն էին, իսկ կանայք կ'թում էին նրա կովերը և ստանում ամիսը 1 $\frac{1}{2}$ —2 ռուբլի:

1884 թուից առաջ 1500 դես. հողի վրայ ապրում էր 24 ընտանիք 100—120 հոգուց. 20 տարի յետը, գործարան շինելուց յետոյ, նոյն հողի վրայ ապրում է միայն 40 հոգի, որոնցից 2 ընտանիք չվէյցարացի աղաներ են, իսկ 6 ընտանիք տեղացի նոբարներ... Առաջ մի ջանի վրայ հաշւում էր 15 դես. հող, գործարան շինելուց յետոյ՝ 37 $\frac{1}{2}$ դես.:

Նոյն բանը մենք տեսնում ենք և միւս կապիտալիստական հողի վրայ գրուած գործարաններում: Բարձր ֆոն Կուլենբախի գործարանի տեղը առաջ գտնւում էին Բոդադ-Քեառան և Մամուլթի գիւղերը: Հաշուելով (հարեան գիւղերի համեմատ) ջանի վրայ 5 դես., մենք կը ստանանք որ զաւթոյի տեղը (2500 դես. վրայ) ապրելիս պէտք է լինէին այսօր մօտ 500 հոգի կամ 80—100 գիւղական ընտանիք. իսկ հիմա, այդտեղ ապրում են՝ 1 բարձր ընտանիքը, 5 գերմանացի ծառայողների և 32 ընտանիք թուրք նոբարներ, ընդամենը 177 հոգի: Մի անձի վրայ հաշւում էր 5 դես. հող, իսկ գործարան բացելուց յետոյ—14:

Պարզ է որ կապիտալիստական հողի վրայ գրուած կաթնատնտեսութիւնը, իբրև հողագործութիւնից աւելի էքստենզիւ (նահապետական) կուլտուրա, չի հաշտւում ժողովրդի անձան մարքի հետ: Նոր-Բայադէթի դաւառում 1894 թուին պետական գիւղացիների միջակ անձի վրայ հաշւում էր 190 դես. հող, որից 097 դ. վարելու ու խոտհարք, իսկ 1 դես. արօտ: Այդ տարածութեան հողից գիւղացին ստանում է 36 $\frac{1}{2}$ ռ. եկամուտ և ապրում: Ներկայ խոշոր կապիտալիստական պանրագործարաններում մի մեծատաւար պահելու համար հարկաւոր է մօտ 3 դես., որից 1 դես. խոտհարք վարելահող և 2 դես. արօտ. այդ տարածութեան վրայ մէկ կովի եկամուտը հասնում է 35—40 ռուբլու. այսինքն տմեն մի մեծատաւար պահելու համար գործարաններում աւելի հող է բռնւում, քան պէտք է հողագործական լեռնային չրջաններում մի անձաւորութեան համար. իսկ միջակ դեսետինը տալիս է՝ համեմատական պայմաններում 19 $\frac{1}{2}$ ռ. եկամուտ, գործարաններում 117—133 ռուբլի: Եթէ նոր-Բայադէթի դաւառի հողերը պետական չը լինէին, այլ մասնաւոր, և կապիտալիստներին յաջողուէր զարգացնել այնտեղ խոշոր պանրագործութիւնը, մի անձաւորութեան վրայ

այնտեղ հաշուելու էր 14—375 դեա. հող և 5567 հազ. դեա. տարածութիւն ունեցող գաւառում 125 հազ. բնակիչների տեղ կարող էր ապրել միայն 38—16 հազար...

Բացի այս, կապիտալիստական պանրագործները զրկելով գիւղացիներին հողից և դարձնելով նրանց գործարանի չօրան և կթող, այսինքն գիւղական պրօլետարիներ, ստեղծում են այն տեսակ չարքաշ պայմաններ, որ ժողովուրդը զարգանալու տեղ գնում է դէպի յետ, նոյն իսկ չէ աճում:

Դրան ապացոյց կարող է լինել նա, որ Բօրչալուի գաւառի պանրի գործարանների շրջանում զանազան կարգի գիւղերում նկատուում է ժողովրդի աճման շատ տարրեր-տարրեր աստիճաններ:

Այն ժամանակ, երբ հարուստ Ալեքսանդրագիւղի կօլօնիան և դուխօբօրների Բաշքեչիթ գիւղում վերջի երեք տարին ժողորդի բնական աճումը հաւասար էր 45—35 0/0-ի, հայ Տաշքաշ, վրաց Գօմարէթ, յայն Յինցկարօ և թուրք Օրուզման միջակ գիւղերում աճումը 3—20/0 էր, իսկ աղքատ մասնաւոր սեփականատէրերի հողի վրայ ապրող հայ Շիշթափա և պանրի գործարանների թուրք Ղամարլուի հասարակութեան մէջ ժողովրդի աճումը չէր հասնում մի տոկոսի և նոյն իսկ աղգաբնակութիւնը պակասում, ոչնչանում էր...

Ահա ինչո՞ւ, խօսելով կատարեւադործուած ձևով պանրագործութեան մասին, մենք օգտակար պիտի համարենք միմիայն այն տեսակ ձեռնարկութիւնները, որոնց մէջ մասնակցում են իրանք գիւղացիք: Դա կարելի է անել կամ ընկերութիւններ կազմակերպելով գիւղացիներից կամ բացելով համայնական գործարաններ:

Այդ տեսակ գործարան կոլլեատում կայ. դա Ալեքսանդրագիւղի (Մալկա) գերմանական գիւղի համայնական գործարանն է: Սկզբում ծաղկեցիկ ստանում էին տէրութիւնից վարպետ, չվէյցարական ցուլեր, իսկ հիմա գործը տանում են իրանց պատասխանատուութեամբ ընտրուած յանձնաժողովի միջոցով: Գործարանը ունի վարպետ (օգնականների հետ), որը ամեն մէկից ստանում է կաթը (նշանակելով առանձին տետրակներ մէջ), պատրաստում պանիր, իւղ և այլ մթերքներ: Գիւղի կողմից ընտրուած վարչութիւնը ծախում է պանիրը, իւղը և ամեն ամսուայ ու տարուայ վերջը տեսնում ընդհանուր և ամեն ընտանիքի հաշիւը: Սկզբում գործարանը աշխատում էր միայն ամառը, չվէյցարական պանիր պատրաստելիս, բայց վերջի տարիները գիւղը օգտակար է համարած գործարանին յանձնել բոլոր տանը չը գործածուող կաթը, որից

գործարանը պատրաստում է իւղ, հում սեր (СМѢТАНА), թան (ТВОРОГЪ) և շաքար ժիւղ անգամ ուղարկում Թիֆլիս: Գործարանի հաշիւները ենթակայ են ամենախիստ ըննութեան, տանում են շատ մաքուր կերպով: Աւելորդ էւմ համարում բերել այստեղ մի քանի թուեր այդ զիւղի մասին, որը կարող է տեղացիներին ծառայել իրրի օրինակ:

Այսպէս 1887-ից մինչև 1900-ը համայնական գործարանի տնտեսութիւնը առաջ է դնացած այս չափով.

	1887 թ.	1900 թ.
Ընտանիքներ	54	78
Կովեր	?	1,010
Ամառը ստացուած կաթը (թունդի)	50,045	92,738
Պատրաստուած պանիր պուդ	1,036	2,005
Պանիրից ստացուած դրամ	11,385	22,181
Մի թունդի կաթի արժէքն է հան. իւղ.	23,66	25 ⁶⁸

1896 թուից, ինչպէս վերև յիշուեց, գործարանը բացի պանիրից սկսել է մշակել զիւղի ամբողջ կաթը իւղի, հում սերի և թանի համար, ուստի միջոց կայ հաշուելու և այդ ճիւղերի (ձմեռուայ ամիսներին) եկամուտը, որ հաւասար էր.

	1896 —	1899
Կաթ (թունդի)	75,400	74,000
Իւղ (պուդ)	675	525
Հում սեր »	354	422
Թան »	1,176	720

Ընդամենը ուրլի 14,031 17,029

Հաշուելով և այս գումարը, պանիրից ստացած եկամուտի հետ, մենք կը ստանանք որ Ալեքսանդրոզիլֆում միջակ կովը տալիս է 927 (պանրի չրջանում) և 75 (ձմեռուայ չրջ.), իսկ ընդամենը 168 թունդի (42 պուդ) կաթ:

Այդ քանակութեան կաթից պատրաստում է 202 պ. չվէյ-ցարական պանիր, 06 պ. կարպ իւղ, 06 պ. հում սեր և 10 պ. թան:

Այս ամենը դնահատուում է ամառուայ չրջանում 222 ո., ձմեռուայ 170 ո., իսկ ամբողջ տարուայ 392 ո.: Չը հաշուած կովերի տուած հորթը, կաթնատնտեսութիւնից ստացուած եկամուտը մի անձի վրայ հաւասար է 784 ուրլու, իսկ միջակ ընտանիքի 5030 ո.:

Գերմանացիք Ալեքսանդրոզիլֆում տարէց տարի հարըստանում են: Նրանք լայնացնում են ոչ միայն անասնապահու-

թիւնը այլ և հողագործութիւնը. ունեն մօտ 10 դես. այգի (խնձոր, տամբուլ), նոյնքան բօստաններ, ուր բացի կարտոփից մշակում են և տակեր՝ ձմեռը կովերին կերակրելու համար: Բացի պետական հողերից (2126 դես.), համայնքը կապալով վերցնում է հողեր և հարևաններից (մօտ 2500 դես.), պահում է 15-ից աւել ցուլեր ազնիւ կաթնատու ցեղերից: Բացի հնձի մշակներից, կոլոնիստները ունեն 15 տարեկան նճարներ (թուրք, վրացի, հայ) և 8 հօգի չօբան համայնքի հօտերի արածացնելու համար...

Գիւղացիների ապրուստը, տան կահկարասիքը, յիշեցնում են քաղաքացի ապահով արհեստաւորներին և վաճառականներին: Բնական աճումը 1898—1900 թուերին հասնում էր 45—70%-ի. գիւղը ունի երկաթե դպրոց, երգեցիկ խումբ, որը տօն օրերը հանդէսներ է ունենում:

Ահա ինչ հետեանքների է հասցնում կատարելագործուած տնտեսութիւնը, կազմակերպուած ժամանակի պահանջի ու ոգու համեմատ:

Եթէ մեր լեռնային գիւղերում զարգանայ կատարելագործուած պանրագործութիւնը ու իւղ պատրաստելը, մեր ժողովրդի կաթնեղէններից ստացած եկամուտը, 564 ո. ջանի վրայ (45¹² ո., ընտանիքի) կը բարձրանայ մինչև 11²² » »

» (904 » ») և աւելին: Դա դժուար չէ անել, որովհետեւ գիւղացիք ունեն պատրաստի կաթը, պատրաստի գոմեր և կեր անասունների համար, ունեն հմտութիւն և սէր դէպի անասնապահութիւնը ու կաթնատնտեսութիւնը: Մնում է նրանց գիտակցութիւն, ազնիւ ղեկավարներ, նոյն իսկ մի դեկավար և մօտ 2000 ո.՝ գործիքների և կաթնատու շինելու համար.

Մեր գիւղացիք, հարկաւ, գերմանացիներ չեն, բայց... նրանք շատ լաւ հասկանում և ըմբռնում են իրանց շահը և ղեկավարների հետ ձեռք ձեռքի տուած հեշտութեամբ կարող են իրագործել այն, ինչ որ անում են առաջադէմ ազգերը: Տարբերութիւնը կը լինի միայն աստիճանի մէջ: Եթէ կուլտուրայէս բարձր, կրթուած, լաւ հասարակական կարգեր ունեցող ազգերը անում են տարին 4—5 քայլ դէպի առաջ, մենք կ'անենք 3, 2 քայլ: Մեզ համար սա էլ յաջողութիւն է: Յարուցուած հարցերի տեսակէտից առաջադէմ ազգերից կաթնատնտեսական, ինչպէս և այլ արդիւնաբերական ընկերութիւնների կազմակերպելը կարևոր և անհրաժեշտ է և մի այլ տեսակէտից: Ինչպէս յայտնի է ընդհանրապէս և ինչպէս տեսնում ենք մենք

մեր նեղ շրջանում, վերջերս արագ կերպով դարգանում է հաղորդակցութիւնը և սրա հետ միասին վաճառականութիւնը:

Եթէ 100 տարի առաջ կովկասից գիւղացին իր սպառած մթերքներից 10⁰/₀—էր ստանում դրսից, իսկ 99⁰/₀ պատրաստում տանը, 50 տարի առաջ դրսից առնուող մթերքները կազմում էին նրա սպառելիքի 10⁰/₀, իսկ հիմա կազմում են 20, 30, 40⁰/₀: Շատ հաւանական պիտի համարել որ 20, 50, 100 տարուց յետ մեր գիւղացու դրսից առնուելիք մթերքների տոկոսը կը բարձրանայ մինչև 50, 70, 90⁰/₀...

Աշխատանքի բաժանումը առաջ է գնում այնպիսի արագ քայլերով, որ հնոււ չէ այն ժամանակը, երբ ամեն աշխատող կը զրադուի միայն մի նեղ ճիւղով, ծախելով իր արտադրած մթերքների 50, 80, 90⁰/₀-ը ուրիշներին և ստացած դումարով դրսից առնելով իրան անհրաժեշտ պիտոյքների 50, 80, 90⁰/₀-ը:

Ահա ինչու միջնորդ, վաճառական դասակարգի գերը տալէջ տարի մեծանում է և այդ դասակարգը օգտուելով և արտադրողից և սպառողից զիջում է չը տեսնուած հարստութիւն...

Ինքն ըստ ինքեան պարզ է, որ և արդիւնաբերողի և սպառողի շահերը պահանջում են հաստատել միմեանց մէջ անմիջական կապ, դուրս վճելով մէջ տեղից վաճառական դասակարգը և վերջինիս ստացած եկամուտը բաժանել միմեանց մէջ:

Այս հարցը կազմում է ներկայ տնտեսական պայմանների լուծելիք պրօբլեմներից մէկը և դրա համար աշխատում են շատ և շատ ոյժեր:

Իայց ով չը գիտէ, որ վաճառականական կապեր հաստատուելու համար հարկաւոր է խոշոր գործ, հարկաւոր են հմուտ և ընդհանր մարդիկ, հարկաւոր է կատարելագործուած տնտեսութիւն: Ներկայումս մեր արդիւնաբերութիւնները, մանաւանդ գիւղացիների, այնքան փոքր են, որ նրանք անկարող են սեփական առևտուր սկսել. այդ ձեռնարկութիւնների ելնմուտքը ունի այնքան ծաւալ, որ նրանք չեն կարող դիմանալ ոչ մի շօշափելի ծախսերի, այս կամ այն կատարելագործութիւնը մշտցնելու համար. մասնաւորապէս կաթնատնտեսութեան և անասնապահութեան վերաբերմամբ պէտք է համարել պարզ որ 5—10 կով ունեցող գիւղացին չի կարող 50—100 ու., արժէք ունեցող սեպարատոր, խնոցի և այլ կատարելագործուած գործիքներ առնել կարագ պատրաստելու համար: Դա ձեռնառու է աշխույժ 20—30 կով ունեցողին. իսկ 20—30 կով ունեցողը, որ կարող է պարապել կարագ պատրաստելով, չի կարող զբաղուել շվէյցարական պանիրի պատրաստութեամբ, որովհետև վերջինիս

համար պահանջում է ամենաքիչը 30—40 պուդ կաթը, որ կարելի է ստանալ միայն 100—150 կովից. չվեցյարական պանիր պատրաստելու համար անհրաժեշտ է 600—1000 ու. ստացող վարպետ, յատուկ շինություններ և այլն։ Մի քանի հարիւր կով ունեցողը (ընկերություն, համայնք կամ մասնաւոր մարդ) կարող է պատրաստել և իւղ, և պանիր չվեցյարական ձեռով, բայց անկարող է մինակ զբաղուել մսի առևտուրով, որովհետև վերջինս լաւ դնելու համար հարկաւոր են հարիւրաւոր տաւարներ 100 մաւցու կամ 1000 ոչխար ունեցողը կարող է սկսել սեփական մսի առևտուր որևէ գաւառական քաղաքում, բայց ոչ Թիֆլիսում։ Վերջինիս համար պահանջում է օրական մորթի 5—10 մեծատաւար, 20—30 ոչխար, մի քանի խոզ և այլն։ Բայց սա էլ բաւական չէ. հաղարաւոր գլուխ ապրանք ունեցող Թիֆլիսի չօգարները կարող են սեփական առևտուր ունենալ Թիֆլիսում, բայց նրանք չեն կարող մտնել վաճառականական յարաբերութիւնների մէջ Եւրոպայի (Մարսէյի, Լօնդօնի, Համբուրգի) հետ։ Լօնդօնի հետ կապեր հաստատելու համար չի կարելի նաւով 50, 100 ոչխար ուղարկել։ Նաւերի սառնանոցները պահանջում են միս հարիւրաւոր, հաղարաւոր, տասնակ հաղարաւոր պուդներով։ Արտասահմանի հետ առևտուրը կարող է յաջող դնալ միայն այն ժամանակ, երբ նա կատարւում է ոչ թէ մէկ, երկու, տասը անգամ, այլ պարբերաբար, տարիների ընթացքում։

Քանի խոշոր է ձեռնարկութիւնը, այնքան նա աւելի է տանում կատարելագործութիւնների համար անհրաժեշտ ծախսեր, նոյնքան պակաս է լինում ընդհանուր ծախսերը, այնքան աւելի հեշտ և ձեռնառու է այդ ձեռնարկութեան առևտուրը դնել շահաւէտ հողի վրայ։ Այդպէս է միջազգային շուկայի և ներկայ տնտեսական պայմանների պահանջը։

Դրան հպատակուել ենք և մենք... Դժբախտաբար մենք չենք կարողանում դեռ ևս օգտուել վերջերս առաջ եկած լայն միջազգային յարաբերութիւնների զիւրութիւնից։ Մենք արտադրում ենք միջազգային շուկան նաւթ, մետաքս, հում կաշի —այն մթերքները, որ արտադրում էին և մեր պապերը։ Բայց մեր ահագին արժէք ունեցող փայտեղէնը, մեր հիւանալի համ ունեցող ոչխարը, խոզը, մեր ջնշին գին ունեցող միւսը — մնում են միմիայն մեր քաղաքայինների համար և ծախւում ջնշին գնով։

Օղեսայից (կամ Բաթումից) մեծ քանակութեամբ գարի, ցորեն և սիմլինգր ուղարկելիս Մարսէյ, Համբուրգ, Լօնդօն,

պուղը նստում է 9—11 կուէկ *), նոյն չնչին գնով կարելի էր արտասահման փոխադրել և մեր միսը, իւղը, կաթնեղէնները: Այն ժամանակ այդ բոլոր մթերքների գները մեր երկրում կը կրկնապատկուէր և կ'եռապատկուէր: Դրա համար հարկաւոր է միայն պատրաստել ապրանք միջադգ. շուկայի պահանջի համեմատ, ստեղծել խոշոր վաճառականութիւն արտասահմանի հետ, մանաւանդ կազմակերպուած ընկերական հողի վրայ: Հարկաւ, միանգամից այս ամենը չի լինի, բայց թող զարգանան մեզ մօտ մանր ընկերակցութիւնները ու համայնական ձեռնարկութիւնները և մենք կը տեսնենք ինչպէս մօտ ապագայում մեր մթերքները լծնդօնում և այլ տեղեր մրցում են Դանիայի, Կանադայի, Աւստրալիայի և այլ առաջադէմ երկրների մթերքների հետ:

Ընկերութիւնները միջոց կը տան գնել գործերը խոշոր հողի վրայ և մօցնել տեխնիկական կատարելագործութիւններ, օգտուել մասնագէտների հմտութիւնից, ընկերութիւնները կ'ազատեն մեր ժողովուրդը միջնորդների ճանկերից, միջոց կը տան մեզ բանալ նոր, անսահման շուկաներ, որով զգալի չափով կը բարձրացուի մեր աղքատ ժողովրդի բարեկեցութիւնը:

Թող օտար երկրների փորձը լինի մեզ օրինակ: Մի քանի տարի առաջ Ռուսաստանի հիւսիսային նահանգները պանիր ու իւղ էին պատրաստում միայն ներքին շուկայի համար, այսինքն Ռուսաստանի քաղաքների: Բայց ահա երևան եկան չվեդացի և ֆինլանդացի կաթնատնտեսներ, որոնք սկսեցին պատրաստել կարագ իւղ այնպէս, ինչպէս պահանջում է Անգլիայի շուկան և այդ ճիւղը տարէց տարի ստանում է աւելի և աւելի մեծ ծաւալ: Սիբիրիայի երկաթուղին անցկացնելուց յետոյ պետութիւնը նշանակեց այդ շրջանի համար յատուկ իւղ պատրաստող վարպետներ, երկաթուղու մէջ մտցրեց յատուկ վազօններ և գործը արագ քայլերով սկսեց առաջ գնալ:

Պ. Աւետ. Բալանթարի ասելով 1900 թուին Սիբիրիայից Անգլիա է արտահանուած 12 միլ. ռուբլու կարագ իւղ, 1901-ին մօտ 20 միլ. ռուբլու իւղ, իսկ եկող 1902 թուի համար սպասւում է որ արտահանուելիք իւղի արժէքը կը հասնի մինչև 30 միլ. ռ.:

Անցած ամառ շատ անգամ պատահել է, որ երկաթուղին ստիպուած է եղել կազմակերպել յատուկ գնացքներ (5—7 վա-

*) Касперовъ, Хлебная Торговля.

դօնից) միմիայն կարագ փոխադրելու համար Ասում են, երկաթուղու վարչութիւնը նորից պատուիրել է կառուցել 200 վադօն կարագի փոխադրութեան համար:

Սիբիրիայի ահագին տարածութիւնը մի կողմից, իւղագործութեան տեխնիկայի զարգացումը միւս և, որ ամենագլխաւորն է, ապահով Անգլիայի շուկան երրորդ կողմից գրաւական են, որ Սիբիրիայի արտահանութեան համար իւղը կը խաղայ առաջնակարգ տեղ:

Դրա հետեանքները հիմա էլ արդէն նկատուում են. առաջ կաթի պուլը Սիբիրիայում ծախուում էր 20—30 կոպէկով, իսկ հիմա արժէ 40—50 կոպ. Ասել է, ժողովրդի եկամուտը կաթնատնտեսութիւնից վերջի մի քանի տարուայ ընթացքում Սիբիրիայում կրկնապատկուել է...

Մեծ քայլեր, ինչպէս առհասարակ, նոյնպէս և կաթնատնտեսական և անասնապահական ճիւղերում, արել են վերջերս Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգները:

Ճամբակի մշակութիւնը Միացեալ-Նահանգների հարաւային մասում—ասում է նորերս Ամերիկայից վերադարձած գիւղատնտես Տարատընովը իր նախնական զեկուցման մէջ *)—վերջի 15 տարուայ ընթացքում ոչ միայն բոնել է աւելի մեծ տարածութիւն և աւելացրել բերքը, այլ և ստացել առաջուանից շատ աւելի կարևոր նշանակութիւն: Սրա պատճառը նա է, որ բայի մաքուր բամբակից, այս մշակութեան մէջ շատ կարևոր տեղ են սկսել բոնել սերմը, որից ստացւում է գեղեցիկ ձէթ, կոպտոնը և նրանից ստացած ալիւրը իբրև լաւագոյն և արժան կեր» անասունների համար և վերջապէս բամբակի սերմի կեղեր—իբրև խոտին փոխարինող լաւ սուրբօգտու:

Վերջերս ընդունուած ճշմարտութիւն է համարւում, որ բամբակ արտադրող նահանգները Ամերիկայում հանդիսանում են միաժամանակ և անասնապահութեան նահանգներ, այն ինչ առաջ «կերի պահասութեան պատճառով» այս նահանգներում անասնապահութեամբ համարեալ էին պարապում: Բամբակի մշակութեան զարգանալու հետ միասին առաջ եկաւ լաւ և արժան կերի» մեծ քանակութիւն, որի պատճառով հարաւում տրագ կերպով զարգացաւ անասնապահութիւնը և կաթնատնտեսութիւնը: Բամբակից ձէթ հանող գործարաններից շատերում պահւում են մսացու և կաթնատու ապրանքից ահագին հոտեր: Մի ֆունտ կոպտոնի ալիւրին խառնում են առհասարակ 4—5 ֆ. սերմի կեղև. անասունները սնուելով այս կերպով, արագ

*) Торгово-Промышленная Газета.

Վերստի մոխի են դալիս և չաղանում... Անասունների համար լաւ կեր ամերիկացիք ստանում են և սիմինդրի (եգիպտացորենի) բնից, որը յատուկ մեքենաներով մանրացնում են և Հարաւային Նահանգներում ամեն տեղ զարգանում է խոտացանքը և անասնապահութիւնը:

Ինչպէս պետական ու մասնաւոր փորձնական ագարակները, նոյնպէս և օրինակելի մասնաւոր ագարակները զբաղուած են այն կարեւոր հարցով, թէ ինչպէս վերականգնել հողերի առաջուայ ոյժը, որ սպառուած է չնորհիւ միատեսակ բոյսերի անընդհատ մշակութեան: Սրա համար դիմում են թիթեռնակերպ խոտերի ցանքսի (հարաւի երեքնուկ և այլն) խորը և մաքուր վարի ու մշակութեան, պարարտացման ամենալայն ծաւալով...

Բոլոր փորձնական կայարաններում և լաւ ագարակներում ներկայումս ամենաշուրջ ուշադրութիւն է դարձրուած բամբակի, սիմինդրի, հացահատիկների նոր տեսակներ առաջ բերելու վրայ: Սա անում է և լաւ, տեղական պայմաններին համապատասխան սերմեր ջոկելով և մի քանի տեսակների փոշիները խառնելով արհեստական միջոցով...

Ահա ինչո՞ւ Միացեալ-Նահանգները կաթնեղէններ արտահանում և ներմուծում էին *)

1889—93	20 ₉ միլ. ա.	27 միլ. ա.
1894—98	16 ₀ » »	31 » »

Այն ինչ Միացեալ-Նահանգներից համարեա երկու անգամ աւելի մեծ Ռուսաստանը արտահանում և ներմուծում էր կաթնեղէններ՝

	արտահանում	ներմուծ.
1883—87	3 ₂ միլ. ա.	20 միլ. ա.
88—95	4 ₈ » »	20 » »
93—97	4 ₁ » »	14 » »

Նոյն հազդին տարբերութիւնը մենք տեսնում ենք մսի ու այլ անասնապահութեան մթերքների վերաբերմամբ:

1896 թուին Ռուսաստանից արտահանուած էր արտասահման **). 98 միլ. ուռլու կենդանի անասուններ, 13₅ միլ. ա. թարմ և աղած ու չորացրած միս, 34 միլ. ա. պանիր և իւղ, ջնդամենը 267 միլ. ուռլու, կամ 22 կոպէկի կայսրութեան միջակ անձնաւորութեան վրայ:

*) Радцигъ, Скотоводство и Молочное хов-во въ разныхъ государствахъ.

**) Энциклопед. словарь Эфрона, „Россія“.

1891—92 թուականներին Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգներին արտահանութիւնը անասնապահութեան և կաթնատնտեսութեան միջոցներով հաշոււմ էր *).

Մեծատաւար	640	միլ. ո.
Միս տաւարի	650	» »
» խոզի	102	» »
Սուջուղ (մսի)	173	» »
Ճարպ .	785	» »
Իւղ և մարգարին	51	» »
Պանիր	158	» »

Ընդամենը 2557 միլ. ուրբու, կամ մի անձնաւորութեան վրայ միջին թուով 406 ուրբու կարծեմ աւելորդ է յիշել այստեղ, որ այդ ահադին տարբերութեան ամենազլխաւոր պատճառը Միացեալ-Նահանգների և Ռուսաստանի կուլտուրական, տնտեսական և հասարակական պայմանների տարբերութեան մէջն է...

Եւ ճիշտ, այդ երկու երկրներում, 90-ական թուականներին հաշոււմ էր **).

	Ռուսաստան.	Ամերիկայի Միաց.-Նահ.
Աղգարնակութեան թիւ, հազարներով	116,100	62,982
Ամեն 10,000 հոգուց դպրոց յաճախող	237	1,293
» 1,000 » անգրագէտներ	708	0
Պարբերական հրատարակութ. ընդամ.	705	16,319
Հում երկաթ, ընդամ. ցիստներ	746	8,413
Քարածուխ » »	6,208	143,137
Բամբակեղէն մանելու համար իրիկներ		
հազար	3,828	13,400
Երկաթուղի (քիլոմ.) ամեն 10,000 ք.		
քիլոմ. տարած.	58	302
Բոլոր ապրանքների ներմուծում միլ. ո.		
(1890)	674	1,729
Բոլոր ապրանքների արտահանութիւն		
միլ. ո. (1891)	1,142	1,777
Պետութեան եկամուտը միլ. ո.	1,436	909
» ծախսը » » »	1,564	859
» պարտքը » » »	6,703	3,246

*) Prof. Juraschek. Geographisch statistische Tabellen 1992 j.

**) Ibid,

թուերը շատ պերճախօս են:

Ներմուծման և արտահանութեան վերաբերեալ թուերը պարզելու համարը անհրաժեշտ է միայն յիշեցնել, որ ինչպէս և սղջատ անհատներ, իր պարտքերի համար Ռուսաստանը տալիս է ուրիշներին մօտ 500 միլիօնի միլերքներ աւել, քան ստանում է: Նոյն կուլտուրական տարբերութիւնը ունի անաղին նշանակութիւն և նրա վերաբերմամբ, որ առաջագէմ և կուլտուրապէս աւելի բարձր Ամերիկան ու միւս երկիրները աւելի արագ են կատարում իրանց տնտեսական զարգացումը, քան դա նկատուում է աւելի յետ մնացած Ռուսաստանում և Կովկասում:

Մեր շօշափած հարցերի նկատմամբ առանձին ուշադրութեան արժանի է Դանիան: Վերջին 25 տարուայ ընթացքում վերջինիս գիւղատնտեսութիւնը կրած է անհաւատալի փոփոխութիւն *): Դեռ մօտ անցեալում Դանիան ապրում էր հացով և հողագործութիւնը այդ երկրում խաղում էր իշխող դեր: Վերջի տարիների գիւղատնտեսական կրիզիսը (հացի գնի իջնելը) ստիպեց դանիացոյ մտածել գիւղատնտեսական փոփոխութիւնների մասին: Օգտակար համարուեց հացահատիկների տեղ ոյժ տալ խոտի ցանքսին և անասնապահութեան: Այդ համոզմունքի հետևանքը եղաւ նա, որ 1876 թուից սկսած հացահատիկների բոնած տարածութիւնը պակասած է Դանիա երկու անգամ և սրա համեմատ լայնացած սիրի-սիրիի, եօնջի, տակերի բոնած տարածութիւնը, որոնք այսօր բոնում են երկրի $\frac{1}{3}$ մասը: Սրա հետ միասին 35 տարուայ ընթացքում 560/0-ով աւելացաւ տաւարի թիւը: Ոչ մի երկիր Եւրոպայում անասնապահութեան վերաբերմամբ չի տուել այսչափ արագ զարգացում:

Անասնապահութեան զարգացումը արհեստական պարարտացնող նիւթերի հետ միասին ունեցաւ այն հետևանքը, որ 25 տարուայ ընթացքում հացահատիկների բերքը Դանիա բարձրացաւ՝ ցորենի 250/0, խրբուկի 170/0, կարտոփիլի 590/0, իսկ խոտերի 180/0:

Աւելի զարմանալի են այն միջոցները, որոնցով Դանիան հասաւ այդ հետևանքի: Կուլտուրական բարձրութեան հետ միասին այդ երկիրը ներկայացնում էր մանր հողատիրութեան վայր. ժողովրդի $\frac{2}{3}$ մասը ունի 10 դեա. պակաս հող:

*) Պրոֆ. Զուպրով. Изт заграницы, „Русскія Вѣдомости“, 1901, № 172.

Գիւղական ազգաբնակչութեան 400/0 պահում է	1—3 կով-
29 » »	3—9 »
27 » »	10—59 »
4 » »	30 և աւել-

Մի քանի անձնուէր չրջող գիւղատնտեսներ մտածելով ինչ միջոցներով օգնել գիւղացիներին, եկան այն եզրակացութեան որ կաթնատնտեսութեան համար անհրաժեշտ մեքենաները, ինչպէս և այդ մթերքների առևտուրը յաջողակ կարելի է տանել միայն այն ժամանակ, եթէ գիւղացիք համախմբուեն ընկերութիւնների:

Գիւղատնտես Ֆիօրդի և ընկերների քարոզը զուր չանցաւ: Առաջին ընկերական կաթի գործարանը բացեց 1882 թուին անառնապահ Անդերսոնը: Գործարանի գործերը գնացին յաջող և շուտով Անդերսոնը ունեցաւ հետեւողներ: 1899 թուին Դանիան հաշւում էր 1013 ընկերական և 260 համայնական կաթնատներ (գործարաններ): Ամեն մի գործարանի վրայ միջին թուով հաշւում էր 800 կով: Գործարանները ունեն ամեն տեսակ յարմարութիւններ՝ սնպարատօրներ, պաստերիզացիի (չրփչանալու համար) ենթարկող մեքենաներ և այլն: Այդ պատճառով կաթնատները նստել են բաւականին թանգ (4000—20,000 ռ.):

Որովհետև այդ ծախսերի մեծ մասը կատարուած է պարտք վերցրուած դրամով (4—50/0-ով), ամեն կովի վրայ այսօր պարտք է հաշւում 17 ռուբլի:

1898 թուին գործարանների անդամ էր հաշւում 148,000 ծխատէր 842,000 կովերով: Մի կովը միջին թուով տարին տալիս էր 135 պուդ կաթը, որի ամեն մի 265 պուդից ստացւում էր մի պուդ իւղ: Ընդամենը գործարանները ստանում էին 46 միլ. պ. իւղ: Այդ իւղի ամենամեծ մասը փոխադրուած է Անգլիա: Որպէս զի այդ փոխադրութիւնը ստանայ աւելի լայն ծաւալ, դանիացիք էլի զիմեցին ընկերութիւնների: 1887 թուին կազմուեց առաջի ընկերութիւնը իւղի արտահանութեան համար, որին մասնակցեցին 84 կաթի ընկերական գործարաններ, 1899-ին այդ ընկերութեան տարեկան ելեմուտքը հասնում էր 14 միլ. ռուբլու:

1895-ին կազմուեց երկրորդ խոշոր ընկերութիւնը իւղի արտահանութեան համար, իսկ յետոյ ուրիշ աւելի մանրերը:

Սկսուած գործը զարգացաւ աւելի և աւելի: 1887-ին Դանիա կազմեց առաջի ընկերութիւնը միւս արտահանելու համար, միւս տարին կազմուեցին 7 նոյնանման ընկերութիւններ:

Ներկայումս մեր արտահանութեան ընկերութիւնների թիւը հասնում է 25-ի 56,000 անդամներով, որոնք 1899-ին արտահանութեան համար մորթած են 730,000 խոզ, 22,500 մեծատուար, 17,000,000 ռ. արժողութեամբ:

Ընկերութիւններին անհրաժեշտ կապիտալը վերցրուած է տոկոսով և ապահովուած անասունների թուի համեմատ: Բոլոր ընկերական սպանդանոցները կապուած են Կոստէնհագէնի կենտրոնական միութեան միջոցաւ, որը մշտական յարաբերութեան մէջ է արտասահմանի հետ և հաղորդում է անդամներին տեղեկութիւններ պահանջի և գների մասին:

Ընկերական սկզբունքը մտած է Դանիա և... ձուի առևտուրի մէջ: 1895 թուին երկու գիւղական ուսուցիչներ (Ծօր-դենսոն և Մեյլէր) սկսեցին գիւղացիների մէջ քարոզել որ արտահանուող ձուերի ժողովելը և ծախելը հարկաւոր է գնել աւելի աղին և կանոնաւոր հողի վրայ և կազմեցին առաջի ընկերական միութիւնը Մեյլէրի նախագահութեամբ: Ընկերութիւնը բացեց ճիւղեր գիւղերում, որոնց անդամները պարտաւորուեցին տալ միայն նոր ածած ձուեր: Զուերը ժողովում են շարաթը մի անգամ և հսկողութեան համար ձուի վրայ նշանակում է անդամի և ճիւղի համարը: Ամեն մի հին ձուի համար նշանակուած է տուգանք $2\frac{1}{2}$ ուրլու չափով: Անգլիայում Դանիայի թարմ ձուերը գնահատուած են ամենաբարձր գնով: Ընկերութիւնը սկսեց իր գործը 6 ճիւղերով 2000 հոգու անդամակցութեամբ, իսկ հիմա, հինգ տարուց յետոյ, ունի 365 տեղական ճիւղ 22,000 անդամներով...

Բայի վերը բերած արտահանող ընկերութիւններից Դանիայում արագ կերպով զարգանում են և սպառող ընկերութիւնները, որոնց թիւը այսօր հասնում է 837-ի 130,000 անդամներով: Կոստէնհագէնի կենտրոնական սպառող ընկերութիւնը միացնում է 530 տեղական ընկերութիւններ և նրա կատարած ելնմուտը 1899-ին հասնում էր 4,400,000 ռ.:

Եթէ գումարել բոլոր ընկերութիւնների անդամների թիւը, մենք կը ստանանք 370,000, որ նշանակում է թէ Դանիայի ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը մասնակից է սպառող և արտադրող խոշոր ընկերական միութիւնների տուած օգուտներին:

Ինչ մեծ ազդեցութիւն ունի ընկերութիւնների զարգանալը և նրանց տուած օգուտը Դանիայի տնտեսական դրութեան վրայ—մենք ճշտօրէն չը գիտենք: Յամենայն դէպս պարզ է, որ խնայողական դրամարկդներին մասնակցողներ թիւը, ինչպէս և մասնակցութեան գումարը որոշ չափ պարզում է

զանազան երկրների բարեկեցութեան չափը: Եթէ դա այդպէս է, անկասկած պիտի համարել, որ Դանիան այդ կողմից բըռնում է առաջնակարգ տեղ: Պարիզի ցուցահանդէսում այդ կողմից համեմատութիւն էր դրուած կուլտուրական ազգերի մէջ: Այդ համեմատութիւնից երևում էր, որ ամեն մի 100 հոգուց խնայողական ընկերութիւնների մէջ մասնակցում էին՝ Դանիա 46, Գերմանիա 26, Ֆրանսիա 25, Եւրոպ. Ռուսաստան 3 հոգի: Խնայուած դրամի չափը ամեն մի անձնաւորութեան վրայ հասնում էր՝ Դանիա 135 ռ., Գերմանիա 69 ռ., Ֆրանսիա 41 ռ., Եւրոպ. Ռուսաստան 7 ռ.:

«Եթէ յենուել այս թուերի վրայ,—վերջացնում է իր խօսքը պրոֆ. Չուպրովը,—դուրս է գալիս որ ոչ թէ միայն մեր հայրենիքը, այլ և տնտեսական զարգացման ճակատին կանգնած երկիրները նախանձելու և օրինակ են վերցնելու փոքրիկ Դանիայից և նրա համեատ հողագործներից...»

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ